

Ks. NORBERT JERZAK*

ŚREDNIOWIECZNE DZIEJE KATOLICKIEJ PARAFII W GAJKOWIE

W okresie średniowiecza w strukturze organizacyjnej Kościoła wytworzyły się archidiaconaty i archiprezbiteraty. Archidiaconaty powstały w XIII w.: głogowski – 1228 r., opolski – 1230 r., legnicki w latach 1261–62. W ciągu XIII w. nastąpił dalszy podział na dziekanaty wiejskie, na Śląsku nazywane archiprezbiteratami. Archidiaconat wrocławski składał się z 8 archiprezbiteratów i 182 parafii¹. Gajków należał do archidiaconatu wrocławskiego i archiprezbiteratu św. Mikołaja we Wrocławiu, do którego należało 30 parafii².

Wieś Gajków pojawiła się w źródłach pierwszy raz w 1276 r., kiedy to książę śląski Henryk IV Probus (1270–1290) przekazał swemu marszałkowi Pakosławowi (Pacoslaus) Zdieszycowi dobra Gaycowo wraz ze wszystkimi książęcymi prawami i prawem patronatu nad kościołem pod wezwaniem św. Małgorzaty³. Wspomniana została tutaj także nazwa Boberwitz (Rolawniki), która nawiązuje do bobrów, występujących w owych czasach w okolicach Odry⁴. Karol Eistert w swojej pracy przesuwając i przyspieszając czas pojawienia się Gajkowa w źródłach

* Ks. dr hab. Norbert Jerzak – Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu.

¹ T. SILNICKI, *Dzieje i ustrój Kościoła Katolickiego na Śląsku do końca w. XIV*, Warszawa 1953, s. 346–356.

² J. HEYNE, *Dokumentierte Geschichte des Bistums und Hochstiftes Breslau*, t. 2, Breslau 1864, s. 112.

³ *Regesten zur schlesischen Geschichte*, hrsg. von C. Grünhagen (dalej Regesten), *Codex Diplomaticus Silesiae, herausgegeben vom Vereine für Geschichte und Altertum Schlesiens* (dalej CDSil), t. VII, t. I, Breslau 1884, nr 1513; E. Michael, *Die schlesische Kirche und ihr Patronat im Mittelalter unter polnischem Recht*, Görlitz 1926, s. 98.

⁴ P. HEFFTNER, *Ursprung und Bedeutung der Ortsnamen im Stadt- und Landkreise Breslau*, Breslau 1910, s. 108–109; J. DOMAŃSKI, *Nazwy miejscowe dzisiejszego Wrocławia i dawnego okręgu wrocławskiego*, Warszawa 1967, s. 73–74. Podają, że w dokumentach Gajków dość często występował jako: Gaytovo, Gaycono, Goitono, Gaicovo.

na 1250 r.⁵ Mianowicie w tym okresie Gaycovo miało należeć do nieznanego rycerza Obezana, który na drodze sprzedaży przekazał wieś Stefanowi Luna, od którego ponownie uzyskał dobra Gajków książę śląski Henryk IV. K. Eistert widzi w tymże rycerzu protoplastę sławnego śląskiego rodu von Festenberg-Packisch.

Wydaje się najprawdopodobniejsze, że marszałek Pakosław nabył obydwie alodia i lokował je na prawie niemieckim. W *Landbuch*-u Gajków pojawił się wraz z 53 łanami, z czego 3 łany należały do kościoła parafialnego⁶.

Pakosław został przez księcia Henryka V (1290–1296) skazany na śmierć, do dzisiaj nie znamy powodów tej kary. Majątek skazanego wraz z wsią odziedziczył jego syn Bernhard, który pojawił się w dokumencie, w którym Piotr, proboszcz parafii w Gajkowie w 1310 r., sprzedał rycerzowi Janowi Langvelt, należący do beneficjum parafialnego młyn, niejakiemu Cunad z Wierzbicy za 50 grzywnien pod warunkiem, że Cunad będzie miał zboże parafii bezpłatnie oraz będzie płacił proboszczowi procent w wysokości jednej grzywny rocznie. Wspomniany Bernhard, syn Pakosława, występuje w tym dokumencie jako świadek obok innych świadków: prawdopodobnie sołtysa Heynmann Wastwał, młynarza Jana i rolników z Gajkowa o imionach: Stephan, Wenzel i Zisneyus⁷.

Proboszcz w Gajkowie, Piotr, pojawia się także w innych dokumentach datowanych na lata 1310–1317, gdzie występuje w roli świadka. Proboszcza Piotra spotykamy także w dokumentach diecezjalnych, gdzie pełni funkcję popularnego sędziego w zatargach o dziesięcinę⁸. Piotr posiadał własną pieczęć, w której tarcza *auf einem unterwölbten* muru, w których proszący klęczy, i jest odbite popiersie Najświętszej Maryi Panny z Dzieciątkiem⁹.

Proboszcz Piotr pochodził z bardzo wpływowej wówczas rodziny, prawdopodobnie von Festenberg-Packisch. Stąd też nasuwa się wniosek, że kościół w Gajkowie w średniowieczu należał do eksponowanych. Taką tezę można wysunąć także z późniejszych sporów o prawo prezentacji.

Późniejszy właściciel Gajkowa Hanko von Schellendorf przedstawił w 1364 r. biskupowi wrocławskiemu do prezentacji swojego brata Mikołaja, pełniącego wówczas funkcję kantora kolegiackiego w Głogowie i kanonika katedralnego we Wrocławiu, na proboszcza parafii Gajków. Prezentacja ta nie została zaakceptowana, gdyż jak twierdził biskup Przeclaw z Pogorzeli

⁵ K. EISTERT, *Die Erwerbung von Steine und Margareth, Kr. Breslau, durch das Matthiasstift*, „Matthesia” 11(1936), s. 84–93.

⁶ G. A. STENZEL, *Das Landbuch des Fürstentums Breslau. Übersicht der Arbeiten und Veränderungen der schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur im Jahre 1842*, Breslau 1843, s. 130–131.

⁷ Regesten nr 3114.

⁸ Regesten nr 3257, 3337, 3400, 3553, 3692.

⁹ Regesten nr 3114 i 3692.

(1342–1376)¹⁰ prawo prezentacji jemu przynależało i osadził na urzędzie swego protegowanego Henryka Conoplath (Konoplath). Dwa lata później kolejny właściciel Gajkowa Jan von Schellendorf nie dając za wygraną siłą próbował usunąć Conoplatha z urzędu i osadzić na nim swego syna Konrada. I tak rozpoczął się spór kanoniczny o prawo prezentacji na wakujący urząd proboszcza w Gajkowie, który znalazł swój finał w rozstrzygnięciach papieskich. Finał sprawy był taki, że Conoplath został na urzędzie, a Konrad von Schellendorf został ekskomunikowany. W czasie trwania sporu nie tylko sprawa duchowa doznała ogromnego uszczerbku, ale też parafialne beneficjum było przez rodzinę von Schellendorf ograbiane i niszczone. Konrad von Schellendorf w czasie sporu musiał ponieść dość znaczną stratę na swojej majątności, gdyż w 1368 r. był zmuszony na sześć lat wydzierżawić swoje dobra wrocławskim kupcom. W roku następnym zawarł on związek małżeński z Katarzyną. W umowie ślubnej można było wyczytać, że wniósł on do małżeństwa, jako posag, wszystkie swoje dobra znajdujące się w Gajkowie¹¹.

Ciekawą opinię na temat przyczyn owego sporu o prezentację przedstawił w swojej pracy K. Eistert. Twierdził on, że przyczyną była nieuczciwa postawa kanonika katedralnego Mikołaja von Schellenberg, który siłą chciał przejąć uprawnienia, które przynależały się wrocławskiemu biskupowi¹². Inne zdanie przedstawił J. Buder, który przypuszcza, że podstawy sporu były o wiele bardziej skomplikowane, niż przedstawił to K. Eistert. Opierając się na danych pochodzących ze sprawozdań wizytacyjnych z lat 1638 i 1651 spór toczył się o dwa kościoły drewniane, z których jeden (nieistniejący już) znajdował się na niewielkim wzniesieniu¹³, na tak zwanym Kunnichberg¹⁴, oraz o beneficjum przypisane do jednego z kościołów. Przypuszcza, że Pakosław po 1276 r. przy lokowaniu dwóch swoich alodiów na prawie niemieckim ufundował nowy kościół dla wsi i wyposażył go w 3 łany, poświęcając go duchowej opiece Matki Boskiej. We wsi stał od niepamiętnych czasów stary drewniany kościół – poświęcony „s. Maria ad s. Margaretam Wratislav. diocesis”,¹⁵ podległy bezpośredniej jurysdykcji Stolicy Apostolskiej. Dla obu kościołów prezentowany był proboszcz i dlatego,

¹⁰ Sylwetkę biskupa Przeclawa przedstawił dość obszernie M. KACZMAREK, *Przeclaw z Pogorzeli*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVIII, s. 682–684, a także T. SILNICKI, *Dzieje i ustrój Kościoła Katolickiego na Śląsku do końca w. XIV*, Warszawa 1953, s. 251–275.

¹¹ K. EISTERT, *Die Erwerbung...*, dz. cyt., s. 91.

¹² Tamże, s. 92.

¹³ J. SOFFNER, *Die beiden Kirchenvisitationen des Archidiaconates Breslau aus den Jahren 1638 und 1651/52*, „Schlesisches Pastoralblatt” 19(1898), s. 68, 20(1899), s. 24.

¹⁴ J. BUDER, *Zur Entstehung und frühen Geschichte der Kirche und des Kirchspiels Margareth*, Kreis Breslau, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte” (ASGK) 45(1987), s. 90.

¹⁵ *Repertorium Germanicum*, t. 2, Berlin 1961, s. 1172.

przy zaginięciu pewnych dokumentów, a do tego chęci odczytywania starych zwyczajów na korzyść rodziny von Schellendorf, co w tamtych czasach nie było czymś wyjątkowym, doprowadziło do powstania sporu o prawo prezentacji¹⁶.

W czasie trwania sporu miejscowy właściciel von Schellendorf namawiał parafian, rolników, sołtysa do uchylania się od płacenia należnych względem proboszcza zobowiązań. Jednakże zdecydowana postawa Stolicy Apostolskiej i wrocławskiego biskupa spowodowały, że sprawa ta została pozytywnie załatwiona. Oczywiście, jak przy takich kwestiach bywa, proboszcz z Gajkowa powoli z poszczególnymi osobami załatwiał należne mu zobowiązania, i tak w 1368 r. doszło najpierw do ugody z rolnikami z Nadolic Wielkich, którzy zapłacili przypisaną prawem dziesięcinę z 4 łanów. Dodatkowo zobowiązali się, aby z każdego łana uiszczać korzec żyta i owsa. Niejaki Apeczko von Wederow wzbraniał się z uiszczaniem ze swego alodium, folwarku w Wojnowicach, należnej dziesięciny rycerskiej. Z tego powodu proboszcz z Gajkowa rozpoczął z nim negocjacje, w wyniku których w 1369 r. Apeczko zadeklarował się, że w zamian za dotychczasową dziesięcinę wypłaci proboszczowi 3 widerunki, a więc $\frac{3}{4}$ grzywny rocznie. Natomiast w 1370 r. właściciel ziemski von Blyscowic zgodził się płacić odpowiednie miary zboża z siedmiu łanów. W 1371 r. papież Grzegorz XI polecił wrocławskiemu dziekanowi Albertowi von Schellendorf, aby proboszczowi z Gajkowa, Henrykowi, oddał względnie wyrównał wszystkie, w czasie trwania sporu, należne mu dobra materialne. W następnym 1372 r. właściciel ziemski z Dobrzienia Wielkiego, niejaki Cunczko von Borsnitz oraz rolnicy wraz z sołtysem z Biskupic Oławskich zobowiązali się obietnicą, że będą płacić wszelkie należności i to bez ociągania się, regularnie w wyznaczonym terminie. W 1376 r. proboszcz Henryk zawarł ugodę z sołtysem i rolnikami z Gajkowa w sprawie płacenia należnej dziesięciny, która regulowana była korcami żyta. W sumie ówczesne dochody proboszcza Henryka wynosiły 4 grzywny rocznie¹⁷.

W 1373 r. ówczesna właścicielka Katarzyna von Schellendorf „całą wieś St. Margrithin, które wcześniej nazywano Gaytono lub Bobirwinken, z polami uprawianymi i ugorami, z łąkami, pastwiskami, młynami, miejscami do łowienia ryb, z jazem na Odrze itd.” sprzedała panu Henrykowi Schlanz. Nowy właściciel dokonał, po śmierci proboszcza Henryka Konoplat w 1390r., prezentacji nowego proboszcza „Nicolaus quandam Gotfridi de Haynovia”, który był synem Gottfrieda von Haynau.

Rodzina Schlanz niedługo była właścicielem wsi. W 1393 r. syn Henryka, Hannos Schlanz, sprzedał ją wraz z przynależnościami mistrzowi Piotrowi z zakonu Krzyżaków z Czerwoną Gwiazdą z Wrocławia. Wspomniany powyżej proboszcz Mikołaj był ostatnim diecezjalnym duszpasterzem parafii w Gajko-

¹⁶ J. BUDER, *Zur Entstehung...*, dz. cyt., s. 90.

¹⁷ K. EISTERT, *Die Erwerbung...*, dz. cyt., s. 92.

wie. Zrzekł się swego urzędu w r. 1401. Przedtem papież Bonifacy IX kościół parafialny „s. Maria ad s. Margaretam Wratislav. diocesis” z prawem patronatu, należnymi dziesięcinami i wszelkimi przynależnymi parafii prawami inkorporował do klasztoru św. Macieja we Wrocławiu¹⁸. Zakonnicy przejmując parafię byli zobowiązani z wpływów przekraczających 200 grzywien resztę przekazywać na potrzeby chorych, którymi zajmowali się we Wrocławiu zakonnicy¹⁹. Duszpasterstwo w Gajkowie zakonnicy prowadzili aż do sekularyzacji, która miała miejsce w 1810 r. Warto wspomnieć, że w 1348 r. istniał we wsi folwark klarysek wrocławskich.

Chcąc ustalić wielkość średniowiecznej parafii można posłużyć się danymi zaczerpniętymi z okręgu dziesięcinnego, wiedząc że nie zawsze pokrywał się on z rzeczywistym okręgiem parafialnym. W XIV w. gajkowski proboszcz pobierał dziesięcinę w ziarnie ze wsi Mokry Dwór, leżącej po lewej stronie Odry, dziesięcinę z dobra leżącego w Wojnowicach, Biskupicach Oławskich niedaleko Odry i Dobrzenia Wielkiego, posiadał prawo patronatu nad kościołem w Swojcu. Można przypuszczać, że tak daleka miejscowość jak Dobrzeń Wielki wchodziła w skład gajkowskiej parafii, gdyż to one zostały nabyte przez wrocławskiego biskupa od synów Henryka de Holesnitz i zapewne zostały włączone pod opiekę proboszcza z Gajkowa. Idąc tym samym tokiem rozumowania można przyjąć, że jeśli biskup wrocławski był od 1245r.²⁰ w posiadaniu miejscowości Ratowice niedaleko Oławy, Biskupic Oławskich od południa i także Miłocic, Siedlec, Minkowic, Miłoszyc, Jelcza²¹ i Starego Otoka, to te wioski wchodziły w skład parafii²². Pierwsze wzmianki o okręgu parafialnym czerpiemy ze sprawozdania powizytacyjnego z 1666 r., i obejmował on następujące miejscowości: Gajków, Chrzastawa Mała, Nadolice Wielkie, Nadolice Małe, Krietern, Kotowice, Chrzastawa Wielka, Ratowice, Kamieniec Wrocławski, Czernina, Dobrzykowice i nieokreślona wieś Latowiz²³.

¹⁸ *Repertorium Germanicum. Verzeichnis der in den päpstlichen Registern und Kameralakten vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien vom Beginn des Schismas bis zur Reformation*, t. 2, Berlin 1961, s. 1172.

¹⁹ J. HEYNE, *Dokumentierte Geschichte des Bistums und Hochstifts Breslau*, t. 2, Breslau 1864, s. 704.

²⁰ *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 2, hrg. W. Irgang, Wien-Köln-Graz 1977, nr 287, s. 172-173.

²¹ Jelcz wraz z Oleśnicą za czasów księcia Henryka Pobożnego (1238-1241) należał do księcia. Przez pewien czas pozyskał go biskup wrocławski, traktując go jako miejsce postojowe. W r. 1277 Jelcz stał się ponownie własnością księcia i w r. 1279 przez Henryka IV Probusa określony jako „curie nostre Gelsch”. J. BUDER, dz. cyt., s. 93.

²² Tego samego zdania był K. EISTERT, *Ergänzung und Berichtigungen zu den beiden Schutzurkunden des Bistums Breslau von 1155 und 1245*, ASKG 5(1940), s. 40-43.

²³ Visitationsberichte der Diözese Breslau, „Archidiakonats Breslau” 1904, t. I, s. 285, 508.

Dobrzeń Wielki mógł się znajdować w okręgu parafialnym, gdyż w 1372 r. był w posiadaniu rodu von Borsnitz. W tym samym czasie w rękach tej rodziny znajdowała się dzierżawa rycerska Jelcz. To może wyjaśnić dawny związek tych dwóch miejscowości. Chrzęstawa Mała, którą Henryk III (1241–1266) sprzedał w r. 1250 wrocławskiemu kanonikowi z NMP na Piasku. Wydaje się, że w akcie sprzedaży nie widniały sprawy kościelnych praw i danin, gdyż, jak wiemy, zachował je gajkowski proboszcz²⁴.

Dobrzykowice początkowo należały do książąt śląskich. Henryk III dał w dzierżawę wieś w 1257 r. rycerzowi Henrykowi von Gurgouiz²⁵.

Patronkami kościoła w Gajkowie od samego początku była Najświętsza Maryja Panna i św. Małgorzata. Najświętsza Maryja Panna uwidoczniła się na parafialnej pieczęci proboszcza Piotra z 1310 r.²⁶ i wzmiankowana była w papieskim dokumencie z 1398 r.²⁷ Bez wątpienia pierwotny kościół poświęcony był św. Małgorzacie i stąd wzięła się nazwa miejscowości. Podobną sytuację możemy zaobserwować w Świętej Katarzynie. Nazwa ta pojawiła się w sfałszowanym dokumencie datowanym na 1253 r., dotyczącym donacji na rzecz klasztoru św. Macieja. Pomijając ten fakt należy stwierdzić, że po raz pierwszy nazwa Margaret pojawiła się w dokumencie z 1310 r.²⁸ W pracy H. Tuckaya zauważamy ciekawe spostrzeżenie, dotyczące kościołów posiadających wezwania św. Małgorzaty, znajdujących się na terenie dawnego archidiakonatu opolskiego. Ze względu na fakt, że wszystkie takie kościoły leżały wzdłuż granicy z Czechami, wysnuł on wniosek, że *patrocinium* to ma pochodzenie typowo czeskie²⁹. Datuje *patrocinia* św. Małgorzaty z ich źródłowym pojawieniem na okres lat 1230–1500³⁰. Z tym stwierdzeniem nie można się zgodzić, gdyż na Śląsku w Bytomiu św. Małgorzata, jako patronka, pojawiła się w 1201 r.³¹, a pojawienie się wezwania św. Małgorzaty na prawobrzeżnej części Odry powiatu wrocławskiego dokonało się na pewno na ogólnopobożnościowej fali na całym Śląsku. Benedyktyni mogli być krzewicielami kultu tej świętej. Do faktu nadania wezwania św. Margarety pierwszemu kościołowi w Gajkowie przyczynił się także kult św. Jadwigi, która, według legendy, była fundatorką tegoż kościoła³².

²⁴ *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 2, nr 391, s. 248.

²⁵ Tamże, t. 3, nr 254, s. 168.

²⁶ Regesten nr 3114 i 3692.

²⁷ *Repertorium Germanicum*, t. 2, s. 1172.

²⁸ W. MARSCHALL, *Alte Kirchenpatrozinien des Archidiakonats Breslau*, Köln 1966, s. 98.

²⁹ H. TUCKAY, *Oberschlesien im Spannungsfeld zwischen Deutschland, Polen und Böhmen-Mähren. Eine Untersuchung der Kirchenpatrizinien im mittelalterlichen Oppeln*, Köln–Wien 1976, s. 255.

³⁰ Tamże, s. 275.

³¹ *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 1, nr 75, s. 49.

³² Tak przypuszcza J. BUDER, *Zur Entstehung*, dz. cyt., s. 94.

Krewną św. Jadwigi była św. Małgorzata, która w latach 1232–1239 była żoną margrabiego z Moraw Przemysława. J. Gotschalk przyjmuje, że obie nawzajem były przedstawicielkami polityki rodu Andechs i w tych ramach stały w ścisłym połączeniu³³. Także skuteczne pośrednictwa św. Jadwigi były obecne na tym terenie przed 1257 r., kiedy to święta przyczyniła się do uzdrowienia Bartumiły, żony Waclawa z Jelcza³⁴. O dość znacznym kulcie św. Jadwigi pośród miejscowego ludu świadczy także fakt, że w 1666 r. nie świętowano dnia poświęcenia kościoła w święto św. Małgorzaty, lecz w pierwszą niedzielę po święcie św. Jadwigi³⁵. Ta okoliczność mogłaby wskazywać na fakt współudziału św. Jadwigi przy fundacji kościoła w Gajkowie w latach pomiędzy 1190 a 1243.

Należy podkreślić, że kościół w Gajkowie należał do najstarszych wiejskich parafii wschodniej części diecezji wrocławskiej i został ufundowany prawdopodobnie jeszcze przed 1243 r. przez samych śląskich władców z ich posiadłości. Patronat św. Małgorzaty wydaje się być pierwotnym i wskazuje na ścisły związek z rodem Andechsów³⁶.

Medieval history of the catholic parish in Gajków

Gajków appears in sources in 1276 and by K. Eisert in 1250. Gajków belonged at that time to Marshal Pakosław Zdzieszyc, after his death the goods inherited his son Bernhard.

The pastor in Gajków was Peter, who originated from an influential family von Festenberg-Packisch. The origin of the pastor from that family raises the idea that the parish in Gajków was in Middle Ages one of the prominent parishes.

During the rule of Bishop of Wrocław Przeclaw from Pogorzela there was a dispute about the right to present the priest, between the Bishop of Wrocław and the owner of Gajków – Hanko von Schellendorf. The diocesan canonical dispute about the right to presentation find his final in the conclusion of Pope Gregory XI. The dispute was also an opportunity for parishioners and farmers to avoid their commitments to the priest of parish in Gajków.

The parish in Gajków was sold to the monks of Wrocław, to the Teutonic Order of the Red Star, who operated there the pastoral ministry until the time of the Prussian secularization in 1810.

³³ J. GOTSCHALK, *St. Hedwig, Herzogin von Schlesien*, Köln–Graz 1964, s. 72, 182, 187.

³⁴ Tamże, s. 36; P. PFOTENHAUER, *Schloss Jelsch bei Ohlau und seine historische Bedeutung*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens” 25(1895), s. 188.

³⁵ Visitationsberichte, I, s. 508.

³⁶ J. BUDER, *Zur Entstehung...*, dz. cyt., s. 90.

Analyzing tax districts it is possible to reconstruct, with some margin, the parish circle which included Gajków, Chrzóstawa Mała, Nadolice Wielkie, Nadolice Małe, Krietern, Kotowice, Chrzóstawa Wielka, Ratowice, Kamieniec Wrocławski, Czernina, Dobrzykowice and not determined Latowicz village, which is confirmed by a report from the visit of 1666.

The patrons of the church in Gajków were from Middle Ages the Blessed Virgin Mary and St. Margaret, whose cult has developed along with the cult of St. Jadwiga.